

Filteren op internet

De rol van de Nederlandse overheid in het blokkeren van kinderpornografische websites

Rutger Leukfeldt, Wouter Stol, Rik Kaspersen, Joyce Kerstens & Arno Lodder

Verspreiding van kinderpornografie op internet geldt als een groot maatschappelijk probleem. Een middel dat de Nederlandse overheid, en namens haar de politie, daar tegen inzet is het blokkeren van kinderpornografisch materiaal. De mogelijkheden van de Nederlandse overheid om effectief te filteren blijken echter beperkt. De accuratesse van bestaande filters is niet groot en ze kunnen eenvoudig worden omzeild. Daarnaast worden mogelijkheden begrensd door grondrechten en het ontbreken van strafvorderlijke bevoegdheden. De politie wordt daardoor belast met de uitvoering van een taak die veel tijd vergt, maar waarvan niet duidelijk is wat het oplevert.

1 Inleiding

De afgelopen jaren is kinderpornografie op internet verscheidene keren in het nieuws geweest. Zo publiceerde de *Nieuwe Revu* twee artikelen waarin wordt beweerd dat liefhebbers van kinderpornografisch materiaal zeer succesvol zijn in het gebruik van allerlei methoden en technieken om bij hun zoektocht naar nieuw materiaal buiten het bereik van justitie te blijven.¹ Deze artikelen hebben geleid tot Kamervragen.² Naar aanleiding hiervan verrichtte het Nederlands Forensisch Instituut in opdracht van de minister van Justitie een onderzoek naar deze situatie (Oosterink & Van Eijk 2006). In 2006 nam de Tweede Kamer een motie³ aan om de verdere uitbouw en toepassing van de technische mogelijkheden tot het blokkeren, filteren of afsluiten van kinderpornografisch materiaal op internet en andere media te bevorderen. Die motie was de aanleiding tot een onderzoek dat een verkenning biedt van de technische en juridische mogelijkheden in binnen- en buitenland om kinderpornografisch materiaal op internet te filteren en te blokkeren (Stol e.a. 2008). Dit artikel behandelt de uitkomsten van dat onderzoek. Lopende dit onderzoek, op 19 februari 2008, publiceert *Parool*-columniste Karin Spaink een artikel over een door de Finse overheid opgestelde lijst met websites die kinderpornografisch materiaal bevatten. Spaink ontdekt dat 138 van de 1000 sites die staan vermeld op de lijst in Nederland worden gehost. Spaink is van mening dat een aantal sites ten onrechte op de Finse blokkeerlijst staat. 'Sommige sites bevatten helemaal geen kinderporno', aldus Spaink, 'en sommige sites zijn "op het randje".' De bevin-

1 Van Kleef, J. (2004) Kinderporno kinderspel. *Nieuwe Revu*, 15-12-2004; Lensink, H. (2004) Ziek & Slim. *Nieuwe Revu*, 15-12-2004.

2 *Kamervragen met antwoord*, 2003-2004, nr. 1102.

3 *Kamerstukken II* 2005/06, 30 300VI, nr. 160.

dingen van Spaink leiden op 20 februari 2008 tot Kamervragen.⁴ Men wil onder andere van de minister weten waarom het KLPD de sites die in Nederland zijn gehost ongemoeid heeft gelaten. Op dezelfde dag dat in Nederland Kamervragen worden gesteld over *overblocking* (het ten onrechte blokkeren van websites), stemt het Europees Parlement in (571 voor en 38 tegen) met een voorstel om internetcensuur als handelsbarrière te beschouwen.⁵

Er is een spanningsveld tussen filteren of blokkeren van kinderpornografisch materiaal op internet en de vrijheid van meningsuiting. In de samenleving heerst bezorgdheid over de verspreiding van kinderpornografie via internet. De maatschappelijke bezorgdheid is terecht in die zin dat we weten dat internet in belangrijke mate bijdraagt aan de verspreiding van kinderpornografie en met zich meebrengt dat mensen eerder dan voorheen de grenzen van het toelaatbare opzoeken – en overschrijden. Een van de prioriteiten bij politie en justitie in de bestrijding van internetgerelateerde criminaliteit, is dan ook het tegengaan van kinderpornografie (Stol e.a. 1999; Leukfeldt e.a. te verwachten). De inspanningen tegen kinderpornografie hebben effect gehad op de werkwijze van de aanbieders. Was het materiaal medio jaren negentig in Nederland niet zelden te vinden op eenvoudig benaderbare websites, gaandeweg is het aanbod verschoven naar de minder gemakkelijk door politie en justitie te controleren delen van het internet (van websites, naar nieuwsgroepen, afgesloten domeinen, en peer-to-peer omgevingen) (Stol 2004; Stol e.a. 2008b; Leukfeldt e.a. in druk). Repressieve maatregelen hebben aldus effect gehad op de wijze waarop kinderporno wordt aangeboden. Dit brengt met zich mee dat de opsporing van aanbieders van kinderporno er niet eenvoudiger op is geworden. Mede daardoor richt de aandacht zich op preventiemogelijkheden zoals het blokkeren van kinderpornografisch materiaal op internet (Stol e.a. 2008).

Met het filteren of blokkeren van informatie op internet worden met name landen als China, Iran en Saudi-Arabië geassocieerd. Het blokkeren van informatie op internet gebeurt op dit moment echter al in minstens veertig landen verspreid over Azië, het Midden-Oosten, Afrika, Canada, de Verenigde Staten en Europa (Deibert e.a. 2008). Er bestaan grote verschillen in wat er precies gefilterd wordt. In China ligt de nadruk op politiek materiaal, in Saudi-Arabië op het filteren van materiaal dat ingaat tegen sociale normen (zoals geweld, pornografie) en Iran filtert nadrukkelijk beide categorieën (ibid.). Europese landen zoals Engeland, Noorwegen, Zweden, Denemarken, Finland, Italië en sinds kort ook Nederland blokkeren specifiek websites met kinderpornografisch materiaal (IT- og Telestyrelsen 2006).⁶ Engeland neemt in 2004 als eerste Europese land een dergelijk filter in gebruik.⁷ Al snel volgen Noorwegen (Telenor Norge 2004) en Zweden.⁸

4 TK 2007-2008, 1642.

5 Internetcensuur in Europa, *NRC Handelsblad*, 22-02-2008.

6 En <http://www.edri.org/edrigram/number5.1/italy_blocking>. Laatst bezocht op 13 februari 2008 om 11.30 uur.

7 <www.theregister.co.uk>, 7 juni 2004, <www.guardian.co.uk>, 20 juli 2004, <www.timesonline.co.uk>, 20 juli 2004.

8 <www.aftonbladet.se>, 11 maart 2005, <www.dn.se>, 11 maart 2005, <www.dn.se>, 14 maart 2005.

We beginnen dit artikel met een schets van de filterpraktijk in Nederland. Onderhavig onderzoek is uitgevoerd als evaluatiestudie, we kijken daarom eerst naar het doel van het filter. De formele doelen van het Nederlandse filter zijn echter onbekend. Ook in het buitenland vonden we geen beleidsdocumenten met formele doelstellingen. We baseren ons op wat woordvoerders van de politie, Internet Service Providers (ISP's) en politici daarover in de media meldden. Vervolgens kijken we naar de werking van het Nederlandse filter. Aan bod komen de begrippen 'filteren' en 'blokkeren' en de achterliggende technieken. Daarna presenteren we de resultaten van de schouw van de Nederlandse blacklist. Tijdens de schouw is onderzocht wat precies de aard en de herkomst is van de informatie die wordt geblokkeerd. We besluiten dit deel van het artikel met een juridische analyse van de filterpraktijk in Nederland. Onze bevindingen houden we vervolgens naast een analysekader dat we ontleen aan Hoogerwerf (2008). We besluiten dit artikel met de beschrijving van de door de minister van Justitie voorgestelde beleidswijzigingen op het gebied van filteren en blokkeren van kinderporno in Nederland.

2 Filteren in Nederland: een schets van de praktijk

Websites met kinderpornografische content kunnen op een aantal manieren worden tegengehouden. Websites die in Nederland zijn gehost door een *hosting provider* kunnen fysiek worden verwijderd.⁹ Bij websites die in het buitenland gehost worden, is dit moeilijker. Indien het betreffende land met Nederland een rechts-hulpverdrag heeft, kunnen in het kader van een juridische samenwerking de websites door de desbetreffende autoriteiten worden verwijderd. Er zijn ook landen waarmee Nederland niet een dergelijke samenwerking heeft. In dat geval blijkt het in de praktijk lastig om websites met kinderpornografie door de betreffende autoriteiten te laten verwijderen. Sinds medio 2007 blokkeert daarom een drietal ISP's in samenwerking met het Korps Landelijke Politiediensten (KLPD) door middel van een blacklist websites met kinderpornografische content.

Doelen van het filter

Wellicht het meest ambitieuze doel dat we tegenkwamen, is het tegengaan van seksueel misbruik van kinderen. Het is echter nog maar de vraag of het bemoeilijken van de toegang tot kinderpornografisch materiaal op internet leidt tot een vermindering van seksueel misbruik van kinderen. We hebben in elk geval geen aanwijzingen gevonden dat filtertechnieken tegen kinderpornografie dit effect bewerkstelligen.

9 Op basis van de 'Notice and Takedown' procedure (NTD). Onder de Europese e-commercerichtlijn (2000/31/EG) zijn internetproviders aansprakelijk voor eventueel onrechtmatig materiaal van hun klanten, met als belangrijke voorwaarde dat zij wel van het bestaan daarvan op de hoogte moeten zijn. ISP's moeten na een klacht zelf beoordelen of de publicaties van hun klanten eventueel onrechtmatig of illegaal zijn, en als dat het geval is, onmiddellijk de toegang tot de informatie blokkeren. In Nederland is de richtlijn omgezet in de Aanpassingswet richtlijn inzake elektronische handel (Stb. 2004, 210).

Een andere vaak genoemde doelstelling is het onaantrekkelijk maken van het commercieel aanbieden van kinderporno. De afzetmarkt voor kinderpornografie is ten gevolge van internet groter geworden en liefhebbers zijn bereid geld te betalen voor kinderpornografisch materiaal. Door filter- en blokkeertechnieken – zo luidt de veronderstelling – wordt een extra drempel opgeworpen tegen deze lucratieve handel: aanbieders en afnemers kunnen elkaar immers niet meer zo gemakkelijk bereiken, waardoor de afname en dus de omzet daalt. Aanbieders zoeken dan wellicht een andere bron van inkomsten, waardoor er minder kinderporno wordt gemaakt en dus ook – want dat blijft het einddoel – het misbruik van kinderen vermindert. We hebben geen feiten gevonden, waarmee bovengenoemde oorzaak-gevolgketen kan worden gestaafd. Ook hebben we geen informatie gevonden op grond waarvan we kunnen zeggen in welke mate het aantal misbruikte kinderen samenhangt met de commerciële markt. Het enige dat met zekerheid gesteld kan worden is dat een filter een activiteit van de afnemer blokkeert en slechts in beperkte mate van de aanbieder. Onze bevindingen wijzen erop dat filteren niet effectief is tegen 'liefhebbers' die onderling kinderpornografisch materiaal uitwisselen. Zij weten elkaar toch wel te vinden. Zij opereren namelijk niet op voor iedereen toegankelijke websites (waarop de hier besproken filters betrekking hebben), maar voornamelijk in verborgen peer-2-peersystemen.

Een derde doel van het filter is het opwerpen van een drempel tegen 'nieuwsgierigen'. Er zijn enkele theorieën die suggereren dat nieuwsgierigen door internet verleid kunnen worden om de volgende stap te zetten. Zo zou de blootstelling aan kinderpornografie op internet ertoe kunnen leiden dat diep weggestopte, of niet bestaande, seksuele gevoelens naar boven komen (Carnes 2003; Russell & Purcell 2006). Mogelijk bemoeilijken dan de filters die onderwerp zijn van ons onderzoek het de personen uit nieuwsgierigheid de grens van porno naar kinderporno over te steken, waardoor minder afnemers van kinderpornografisch materiaal ontstaan. Ook zou de grote hoeveelheid aan kinderpornografisch materiaal en de gemakkelijke toegang daartoe, ervoor kunnen zorgen dat internetters kinderpornografie min of meer als normaal gaan beschouwen (Galbreath e.a. 2002; Quayle & Taylor 2001). Filters zouden een dergelijk 'legitimeringsproces' kunnen tegengaan. We vonden echter geen onderzoek met een empirische onderbouwing voor de in deze alinea genoemde veronderstellingen (zie bijvoorbeeld ook Wolak e.a. 2008).

Het minst vergaande doel dat wordt genoemd bij het filteren, is het beschermen van argeloze gebruikers tegen kinderporno op internet. Onze bevindingen roepen evenwel de vraag op in hoeverre een willekeurige internetter zomaar ongevraagd met kinderporno wordt geconfronteerd. Niemand die we spraken kon ons daarvan een voorbeeld geven. Als internetters gebruikmaken van een spamfilter, niet op zoek zijn naar sekssites, niet deelnemen aan seksueel getinte nieuwsgroepen of fora en niet ingaan op schimmige berichten die ondanks voorzorgsmaatregelen toch doorkomen, lijkt de kans om per ongeluk op kinderporno te stuiten vrijwel uitgesloten. Zo bezien is het dus nog maar de vraag in hoeverre 'het beschermen van argeloze internetters' als een reëel doel kan worden aangemerkt.

*De werking van het Nederlandse filter*¹⁰

In Nederland wordt geblokkeerd op basis van domeinnamen. Op een blacklist staan alle domeinnamen die moeten worden geblokkeerd. Een domeinnaam is een eenvoudig te onthouden naam die verwijst naar een IP-adres. Domeinnamen zijn bedacht omdat de cijferreeksen van het IP-adres voor mensen moeilijk te onthouden zijn. Het omzetten van een domeinnaam naar een IP-adres gebeurt via een DNS-server (Domain Name Server). Zodra een internetter door middel van de webbrowser op zijn computer een domeinnaam aanvraagt, maakt de browser contact met de DNS-server van de ISP. De DNS-server zoekt dan het IP-adres bij de opgegeven domeinnaam. Het IP-adres wordt teruggezonden aan de webbrowser en deze kan contact maken met het IP-adres op de webserver waarop de website gehost wordt. Om een bepaalde website te blokkeren hoeft alleen de koppeling tussen de domeinnaam en het IP-adres te worden gewijzigd. De gebruiker wordt dan niet doorgestuurd naar de website met kinderporno maar krijgt de 'stoppagina' van het KLPD te zien. Blokkeren op domeinnaam is relatief eenvoudig en goedkoop. Het is echter niet zo precies, één domeinnaam kan websites van verschillende gebruikers bevatten. Daarnaast is een blokkade op domeinnaam vrij eenvoudig te omzeilen. Indien de gebruiker het IP-adres van de website weet, hoeft deze geen gebruik te maken van de DNS-server. Daarnaast kan een gebruiker relatief eenvoudig gebruikmaken van een andere DNS-server door te wisselen van ISP of door gebruik te maken van een DNS-server die op internet wordt aangeboden.

We troffen geen enkele evaluatiestudie aan naar de effectiviteit van filteren op basis van een blacklist. Ook de empirische onderzoeken van het OpenNet Initiative (ONI) geven geen antwoord op de vraag in welke mate ongewenste informatie op een effectieve en duurzame wijze voor internetters onbereikbaar kan worden gemaakt (Deibert e.a. 2008; ONI 2005a; 2005b; 2004). Wel vonden we accuratessesets van *dynamic filters*. Bij dit type filters wordt de blacklist niet handmatig samengesteld, maar geautomatiseerd. Met name in de Verenigde Staten zijn dergelijke filters geregeld aan tests onderworpen om de accuratesse ervan te bepalen: of ze ongewenst materiaal doorlaten (*underblocking*) dan wel materiaal dat niet tegengehouden zou moeten worden toch blokkeren (*overblocking*). In het eerste geval is het filter slechts ten dele effectief, in het tweede geval ontstaat spanning met de vrijheid van meningsuiting (en kans op schadeclaims). Uit dergelijke tests blijkt dat het ideale filter niet bestaat en dat het steeds een kwestie is van zoeken naar een balans tussen *under-* en *overblocking* (bij elk filter is van beide steeds sprake, alleen de verhouding ligt steeds anders: hoe minder *underblocking* hoe meer *overblocking*). Een groot probleem blijkt de snelheid waarmee internet verandert; een filter loopt altijd achter de feiten aan. Dergelijke tests zijn waardevol maar zeggen nog niet alles over hoe effectief een filter in de praktijk zal zijn. Een filter kan nog zo accuraat zijn, als gebruikers het filter omzeilen, is het nog steeds niet effectief. Als het filter wordt ingezet voor een probleem dat niet bestaat (zoals wellicht: de onschuldige gebruiker die zomaar met kinderporno wordt geconfronteerd), levert het geen meerwaarde. Indien de overheid filters gebruikt voor een probleem waarop het filter geen regis-

10 Voor een uitgebreide beschrijving van de technische werking van dit filter en andere filtermogelijkheden, inclusief voor- en nadelen en voorbeelden verwijzen we naar Stol e.a. 2008.

Tabel 1: Resultaten eerste schouw blacklist

Aantal sites	Toegankelijkheid site	Land van herkomst	host	Kinderporno
4	Site bestaat niet meer	1 VS 2 Nederland 1 host onbekend		n.v.t.
1	Site heeft geen content	1 VS		n.v.t.
2	Site is vrij toegankelijk	2 VS		Geen kinderporno
29	Site is vrij toegankelijk	1 Engeland 4 Nederland 24 VS		Sites bevatten kinderporno

treerbare invloed heeft (aantal misbruikte kinderen), kan geen effectiviteit worden aangetoond.

Filteren in de praktijk: de blacklist

Het KLPD heeft in 2007 met drie ISP's een convenant afgesloten waarin is afgesproken dat de ISP's websites blokkeren die op de blacklist van het KLPD staan. De ISP verplicht zich de lijst van het KLPD te gebruiken en tot blokkering over te gaan en leidt de internetgebruiker naar de stoppagina. Er staan bij de introductie zo'n 250 websites op de blacklist. Om inzicht te krijgen in de criteria waarmee het KLPD de blacklist samenstelt en de wijze waarop het KLPD de blacklist actualiseert, is twee keer een schouw gehouden van de blacklist. Tijdens beide schouws is onderzocht wat precies de aard en de herkomst is van de informatie die op dit moment wordt geblokkeerd. Tevens is beoordeeld of er sprake is van *overblocking*. We selecteerden beide keren elke derde site op de lijst. Een medewerker van het KLPD toonde ons de betreffende sites, die we vervolgens beoordeelden aan de hand van een protocol. De blacklist van het KLPD bevat tijdens de eerste schouw in totaal 110 domeinnamen (tabel 1). Dit betekent dat de omvang van de aanvankelijke lijst sinds de introductie ervan in september 2007 met bijna 60% is gereduceerd (van 250 sites naar 110 sites). Het KLPD heeft de blacklist zes weken voorafgaand aan de schouw voor het laatst geactualiseerd. Het KLPD geeft desgevraagd aan dat het opstellen en actualiseren van de blacklist veel tijd in beslag neemt, waardoor de hoofdtaak van de politie, de opsporing, in het gedrang komt. Gezien de omvang van de lijst (110 domeinnamen) lijkt het overigens niet gewaagd te veronderstellen dat zij slechts betrekking heeft op een klein deel van alle websites op internet die kinderpornografisch materiaal bevatten.¹¹

Van de 36 onderzochte domeinen uit de blokkeerlijst, zijn vier sites inmiddels opgeheven. Eén site heeft geen inhoud: de bezoeker ziet slechts een lege pagina. Van de 31 sites die wel bestaan, bevatten er twee, ook naar het oordeel van de politie, geen kinderporno. Op de sites worden wel kinderen afgebeeld, maar de afbeeldingen zijn

11 Hoeveel van dergelijke sites internet herbergt, is ons niet bekend geworden.

niet pornografisch. Omgerekend naar percentage blijkt dat 19%¹² van de websites uit de steekproef ten onrechte in de blacklist staat vermeld.¹³ De overige 80% van de sites bevat evidente kinderporno. Alle onderzochte websites zijn vrij toegankelijk: de gebruiker heeft geen autorisatie nodig om de inhoud van de website te kunnen bekijken. Het kinderpornografische materiaal is direct op domeinniveau aanwezig; het is dus niet zo dat de gebruiker eerst naar een onderliggend niveau moet doorklikken om zich toegang te kunnen verschaffen tot de strafbare content. Vier van de websites met een strafbare content zijn in Nederland gehost. Deze sites zijn door het KLPD niet aan de betreffende *hosts* gemeld en daarom zijn deze sites ook nog niet verwijderd. Door politie en justitie is eveneens nog niet ingegrepen: er is nog geen zaak gestart om de eigenaars van de site op te sporen en te vervolgen. Eén site die we bezochten is gehost in Engeland, alle overige in de Verenigde Staten.

Tijdens de tweede schouw (zie tabel 2) blijkt dat de lijst van het KLPD, mede op basis van onze eerste schouw, inmiddels is teruggebracht naar 103 websites. Ook tijdens de tweede schouw treffen we enige 'vervuiling' aan. Twee van de 34 aselect onderzochte domeinen bestaan niet meer en één site blijkt (inmiddels) ten onrechte te worden geblokkeerd. De overige 31 sites bevatten wel kinderpornografisch materiaal. Hiervan worden 22 sites gehost in de VS en 3 in Engeland. Net zoals bij de eerste schouw zijn de sites vrij toegankelijk en bevatten ze een mix van gewone porno en kinderporno. De kinderporno valt doorgaans in de categorie van 12-plussers.¹⁴ Er zijn in onze selectie drie websites waar expliciet kinderporno met zeer jonge kinderen op voorkomt. Twee sites zijn gehost in de VS en één in Engeland. Ook richt een aantal sites zich op incest, waarbij kinderen misbruikt worden. Daarnaast vinden we drie sites die in een grijs gebied liggen. Ook de internetrechercheur van het KLPD heeft twijfels of de afbeeldingen wel als kinderpornografisch zijn te bestempelen. Hij vermoedt dat de betreffende sites toch op de lijst staan, omdat de getoonde afbeeldingen overeenkomen met afbeeldingen uit de politiedatabank. Aangezien er bij de tweede schouw geen zedenrechercheurs aanwezig waren, kon hierover geen uitsluitsel worden gegeven.

Juridische context

Een terugkerend element in de discussies omtrent het blokkeren van websites met kinderporno is hoe zich dat verhoudt tot de vrijheid van meningsuiting en vrijheid van informatievergaring. Kinderpornografie is in Nederland strafbaar gesteld in artikel 240b Sr. In overeenstemming met internationale verdragen, in het bijzonder het Cybercrimeverdrag dat door Nederland is ondertekend in 2001, is de leeftijds-

- 12 Bij deze steekproef (36 uit 110, zonder teruglegging, $p = 0,19$ en $q = 0,81$) geldt een betrouwbaarheidsmarge van 11% bij een zekerheid van 95% (Bijnen 1980). We ronden de berekeningen steeds af op hele procenten. Op grond van deze bevinding kunnen we dus met 95% zekerheid zeggen dat 8 à 30% van de gehele blacklist onterechte vermeldingen betreft.
- 13 Waarbij moet worden benadrukt dat in vijf van die gevallen de site niet meer bestond of geen inhoud bevatte. Dergelijke sites horen volgens het KLPD niet op de lijst thuis. In die gevallen wordt echter geen content ten onrechte geblokkeerd. Dat is alleen het geval in de twee gevallen waarin wel content maar geen kinderporno werd aangetroffen.
- 14 Een schatting van de onderzoeker, geen vaststaand feit.

Tabel 2: Resultaten tweede schouw blacklist

Aantal sites	Toegankelijkheid site	Land van herkomst host	Kinderporno
2	Site bestaat niet meer	1 Nederland 1 host onbekend	n.v.t.
1	Site is vrij toegankelijk	1 VS	Geen kinderporno
31	Site is vrij toegankelijk	1 Belize 1 Frankrijk 1 Oekraïne 1 Rusland 2 Korea 3 Engeland 22 VS	Sites bevatten kinderporno

grens bepaald op 18 jaar. Kort gezegd komt de ratio van artikel 240b Sr erop neer dat jeugdigen beschermd moeten worden tegen gedragingen en uitingen die hen kunnen aanmoedigen of verleiden om deel te nemen aan seksueel verkeer, alsook tegen gedragingen en uitingen die bijdragen aan een subcultuur die seksueel misbruik van kinderen bevordert.¹⁵ Kinderporno op internet is een grensoverschrijdend probleem. Hoewel er internationaal gezien inspanningen zijn verricht om te komen tot harmonisatie van kinderpornostrafbepalingen, bestaan er nog verschillen tussen landen, zelfs binnen Europa. In Noorwegen bijvoorbeeld zijn alle kinderpornografische uitingen strafbaar terwijl de Nederlandse wet alleen spreekt over beeldmateriaal; in Zweden vallen kinderen van 18 jaar of ouder wiens puberteitsontwikkeling nog niet is voltooid onder bescherming van de kinderpornowetgeving, in Nederland niet.¹⁶ Dergelijke verschillen in wetgeving staan een goede internationale samenwerking in de weg.

Een eerste grondrecht dat in het geding kan komen bij het blokkeren van websites is de vrijheid van meningsuiting. Het vervaardigen en distribueren van kinderporno moet namelijk worden beschouwd als het doen van een uiting en het verspreiden van die uiting, in beginsel beschermd door het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting. Beperkingen van dit grondrecht dienen door de formele wet te worden gesteld. Gezien de ernst en het schadelijke karakter van de strafbaar gestelde gedragingen rond kinderporno zal het individuele recht op vrijheid van meningsuiting en van informatiegarant moeten wijken voor het maatschappelijke belang die gedragingen te beëindigen en te voorkomen. Bij het filteren of blokkeren van kinderporno door of vanwege de overheid is de vraag relevant in hoeverre dergelijke maatregelen, waarbij niet alleen de strafbare uiting wordt tegengehouden, maar ook andere informatie, zich verdragen met artikel 10 van het Europees Verdrag voor de Rechten van het Mens (EVRM) en artikel 7 van de Nederlandse Grondwet (GW). Alle vormen van filtering gaan gepaard met een bepaalde mate van *overblocking*. Afhankelijk van de gebruikte techniek is onvermijdelijk dat een zekere hoeveelheid niet strafbare informatie wordt tegengehouden die geen directe relatie met de

15 Zie bijvoorbeeld *Kamerstukken I 2001/02*, 27 745, nr. 299b en Aanwijzing kinderpornografie (artikel 240b Sr) *Staatscourant*, 30 juli 2007, 162.

16 Zie artikel 204a van de Noorse strafwet en artikel 10a van paragraaf 16 van de Zweedse strafwet.

strafbare kinderporno heeft (zie Stol e.a. 2008). Ook is het mogelijk, omdat de blokkering gericht is op de veronderstelde bron van de kinderporno, dat na verloop van tijd informatie wordt tegengehouden die niet (meer) strafbaar is. Teneinde te voorkomen dat blokkering door of vanwege de overheid in strijd komt met de vereisten van artikel 10 EVRM en artikel 7 GW, in het laatste geval in het bijzonder met het grondwettelijk censuurverbod, dient permanent en frequent te worden nagegaan of de ingezette maatregelen nog aan hun doel beantwoorden. Zoals uit de schouw van de blacklist bleek, is dit in Nederland niet het geval.

Naast de vrijheid van meningsuiting is ook de persoonlijke levenssfeer beschermd in zowel Nederlandse als Europese grondrechten. Artikel 8 EVRM bepaalt dat eenieder recht heeft op 'respect of his private and family life, his home and correspondence'. Het tweede lid van het artikel laat een inbreuk op dat recht door of namens de overheid alleen toe vanwege de in het tweede lid genoemde legitieme belangen en indien die inbreuk als noodzakelijk in een democratische samenleving kan worden aangemerkt. Artikel 8 EVRM heeft in de Nederlandse Grondwet uitwerking gevonden in twee verschillende artikelen. In artikel 13 GW voor zover het gaat over de bescherming van het brief-, telegraaf- en telefoongheim, voor het overige in artikel 10 GW. Een inbreuk op de persoonlijke levenssfeer of op de vertrouwelijke communicatie vereist een formeelwettelijke grondslag. Zo is het kennisnemen of vastleggen van internetverkeer door politie en justitie geregeld in het Wetboek van Strafvordering.¹⁷ Kennisnemen van de inhoud van het internetverkeer verdraagt zich niet met de eisen gesteld door genoemd wetsartikel. Het toepassen van filtering of blokkeren van internetverkeer houdt in dat door middel van software kennis wordt genomen van de inhoud van bepaalde verkeersstromen. De vertrouwelijkheid van dit verkeer wordt echter gewaarborgd door art. 8 EVRM en de corresponderende bepalingen van de Nederlandse Grondwet. Dat houdt in dat blokkering plaats dient te vinden op basis van een formeelwettelijke bevoegdheid, dan wel dient te geschieden met toestemming van de betrokken personen. Dit is niet het geval bij het Nederlandse kinderpornofilter.

Er kleeft naast de frictie met de grondrechten nog een aantal juridische haken en ogen aan het filteren van kinderporno door de overheid. Het KLPD sluit namelijk convenanten met internetproviders die ertoe strekken dat een ISP domeinen blokkeert die door het KLPD zijn aangemerkt als kinderpornografisch. De ISP verplicht zich de lijst van het KLPD te gebruiken en leidt de internetgebruiker niet naar het gevraagde domein maar naar een zogenoemde stoppagina. Het KLPD vrijwaart de ISP voor aanspraken van derden vanwege de op instructie van het KLPD toegepaste blokkering. Het KLPD gaat met private partijen convenanten aan ter uitvoering van een veronderstelde publiekrechtelijke taak, namelijk de daadwerkelijke handhaving van de rechtsorde.

Aangezien het filteren en blokkeren van internetverkeer een inbreuk maakt op het grondrecht van vertrouwelijke informatie, zoals geregeld in artikel 13 GW en artikel 8 EVRM, behoeft een dergelijke maatregel een formeelwettelijke grondslag. Artikel 2 Politiewet, waarin op hoofdlijnen de politietaak is vastgelegd, is te algemeen van aard om als zodanig te dienen. De Nederlandse strafwetgeving bevat twee specifieke

17 Zie Titel VIa, Zevende Afdeling.

artikelen die in verband gebracht kunnen worden met filteren of blokkeren van informatie: 125o Sv en 54a Sr. Beide artikelen zijn echter niet toegesneden op het filteren en blokkeren van informatiestromen zoals wordt beoogd met het hier besproken filter.¹⁸ Een en ander leidt tot de conclusie dat de politie niet beschikt over de bevoegdheid het internet te filteren. De convenanten die de politie sloot met ISP's vormen daarom een onaanvaardbare doorkruising van publiekrechtelijke bevoegdheden en daarmee van publiekrechtelijke waarborgen. Deze convenanten zijn daarom in de Nederlandse rechtsleer niet rechtsgeldig. Vanuit het oogpunt van rechtsstatelijkheid is het niet aanvaardbaar dat de overheid zich bedient van instrumenten zonder deugdelijke juridische grondslag ter bereiking van een overigens legitiem doel. Indien de wetgever voornemens is om het blokkeren van kinderporno als een politietaak aan te wijzen, dient te worden voorzien in specifieke wettelijke bevoegdheden.

Conclusies over de filterpraktijk in Nederland

Dit artikel kijkt naar het gevoerde beleid van de Nederlandse overheid inzake het filteren en blokkeren van kinderporno op internet. Om onze waarnemingen te helpen duiden, plaatsen we deze tegen de achtergrond van een ideaaltypische schets van het beleidsproces. Het begrip 'beleidsproces' verwijst naar het verloop van gebeurtenissen rondom een beleid. Er is een aantal kwaliteitsmodellen toepasbaar op een beleidsproces. De principes achter dergelijke modellen zijn niet nieuw. Al in de jaren dertig van de vorige eeuw ontwikkelde Shewhart de Plan-Do-Check-Act (PDCA)-cirkel (Shewhart 1939). De PDCA-cirkel werd in de jaren vijftig overgenomen door Deming, die er later de Plan-Do-Study-Act (PDSA)-cirkel van maakte (zie bijvoorbeeld Deming 1993). In de eerste fase van dit model (plan) moet worden beschreven wat met het beleid wordt beoogd en moeten doelstellingen worden opgesteld. In de tweede fase (do) wordt het beleid uitgevoerd. Tijdens de derde fase (study) worden resultaten bestudeerd. En in de vierde fase (act) worden op basis van de bevindingen acties uitgezet om de resultaten te verbeteren. In de beleidswetenschappen is een aantal theorieën ontwikkeld met betrekking tot het beleidsproces die gebaseerd zijn op de vier stappen uit het PDSA-model (zie bijvoorbeeld Mazmanian & Sabatier 1980; Hoppe e.a. 2004; Geul 2005 en Hoogerwerf 2008). Wij maken hier gebruik van de uitwerking die Hoogerwerf presenteert. Hij definieert beleid als 'het streven naar het bereiken van bepaalde doeleinden met bepaalde middelen en bepaalde tijdskeuzes' (2008, 19). Daarbij merkt hij op dat beleid een antwoord is op een bepaald probleem (2008, 21). Een beleidsproces kent volgens Hoogerwerf een aantal deelprocessen met elk hun eigen kenmerken (2008, 25):

- agendavorming: het proces waardoor maatschappelijke problemen de aandacht van het publiek en van de beleidsbepalers krijgen;
- beleidsvoorbereiding: het verzamelen en analyseren van langs wetenschappelijke weg verkregen informatie en het formuleren van adviezen met het oog op het te voeren beleid;

18 Een uitgebreide bespreking van deze twee artikelen gaat het bestek van dit artikel te buiten. Zie daarvoor Stol e.a. 2008.

- beleidsbepaling: het nemen van beslissingen over de inhoud van een beleid. Hiertoe behoort met name het kiezen en specificeren van de doeleinden, de middelen en de tijdstippen;
- beleidsinvoering en -uitvoering: het toepassen van de gekozen middelen voor de gekozen doeleinden;
- naleving van het beleid en beleidshandhaving: de zorg dat de gestelde gedragsnormen werkelijk worden nageleefd;
- beleidsevaluatie: het beoordelen van de inhoud, het proces en de effecten van een beleid aan bepaalde criteria;
- terugkoppeling: het verwerken van de bevindingen van een evaluatie inzake de inhoud, het proces en/of de effecten van een beleid en op basis daarvan opnieuw bepalen van het beleid of het beleidsproces;
- beleidsbeëindiging: het staken van een gevoerd beleid. Met de terugkoppeling kan het beleidsproces opnieuw beginnen, tenzij het beleid wordt beëindigd.

Er is aldus een aantal stappen vereist om beleid te ontwikkelen en te implementeren. Dit proces vindt echter niet plaats in een (politiek en maatschappelijk) vacuüm. In de inleiding van dit artikel schetsten we reeds de maatschappelijke bezorgdheid over de verspreiding van kinderpornografie via internet en het spanningsveld tussen filteren en blokkeren op internet en de vrijheid van meningsuiting. De aanleiding tot het onderzoek was een motie van de Tweede Kamer. De indeling in deelprocessen volgens Hoogerwerf is niet noodzakelijkerwijs een weergave van de werkelijkheid, het is een *hulpmiddel* voor de analyse van het gevoerde beleid, een ideaaltipe zo men wil. Hoogerwerf stelt ook zelf dat 'de werkelijkheid niet altijd aan de begrippen beantwoordt' (2008, 26). Het kan zijn dat bepaalde deelprocessen ontbreken of anders verlopen, mede onder invloed van politieke afwegingen zoals bijvoorbeeld Van Gestel (2006) laat zien in haar studie naar de invoering van cameratoezicht. De indeling van Hoogerwerf gebruiken we als een conceptuele, begripsmatige lens waardoor de werkelijkheid kan worden bekeken en waarmee een beleidsproces kan worden geanalyseerd.

Het is duidelijk dat de maatschappelijke discussie en de bezorgdheid die er heerst over de verspreiding van kinderpornografie via internet, heeft geleid tot de eerste stap in het beleidsproces, de agendavorming.

Tijdens het tweede deelproces, de beleidsvoorbereiding, wordt het beleid voorbereid met langs wetenschappelijk weg verkregen kennis en inzichten. Voor het type filter dat in Nederland gebruikt wordt zijn echter geen accuratessetests uitgevoerd of effectstudies gedaan. De inzet van filters door of namens de Nederlandse overheid is dus niet gebaseerd op onderbouwde kennis over de kwaliteit of effectiviteit van deze maatregel.

Op basis van verkregen kennis uit de voorbereidingsfase worden, aldus de theorie, in het derde deelproces, de beleidsbepaling, de doelen, middelen en tijdstippen gekozen. Het middel in deze is duidelijk: een filter dat kinderpornografische websites blokkeert. Het filteren van kinderpornografie blijkt technisch gezien een lastige kwestie. Het is technisch onmogelijk een filter te maken dat honderd procent kinderporno tegenhoudt en tegelijk alle legale informatie doorlaat. Daar komt bij dat het informatieaanbod op internet voortdurend verandert. Wat nu terecht wordt

gefilterd, kan over enkele momenten ten onrechte zijn. Er is frictie tussen wat juridisch mogelijk en technisch haalbaar is. De politie moet kinderpornografisch materiaal blokkeren maar geen onschuldig internetverkeer treffen. Wie met een filter een serieuze drempel tegen kinderporno wil opwerpen, moet reëel gesproken¹⁹ een bepaalde mate van structurele *overblocking* accepteren. Om *overblocking* zo veel mogelijk te voorkomen zijn accurate filters die frequent worden bijgehouden vereist. Maar de accuratesse van bestaande filters is niet groot en het goed bijhouden kost de politie onevenredig veel tijd. Dat gaat ten koste van nationale en internationale opsporing, terwijl juist opsporing in hedendaags politiebeleid prioriteit heeft.²⁰ Naast de keuze van de middelen moet tijdens de beleidsbepaling het doel worden gespecificeerd. Het formele doel van het Nederlandse filter ontbreekt echter. Wel zijn verschillende doelen in de media genoemd. Van het tegengaan van kindermisbruik, het onaantrekkelijk maken van het commercieel aanbieden van kinderpornografie, het opwerpen van een drempel voor nieuwsgierigen tot het beschermen van de willekeurige 'nette' internetter. Bij geen van deze doelen hebben we een empirische onderbouwing gevonden bij de veronderstelde oorzaak-gevolgketens. Ook vonden we geen empirische onderbouwing bij de veronderstelling dat filteren de gesignaleerde problemen vermindert. Bij het laatste doel is zelfs de vraag of het probleem (willekeurige 'nette' internetters worden zomaar ongevraagd met kinderporno geconfronteerd) wel bestaat. De overheid zet dus een middel in waarvan onbekend is of het ingrijpt op de te bestrijden problematiek.

Een aantal cruciale stappen is tijdens de beleidsvoorbereiding en beleidsbepaling niet genomen. Indien de overheid het filteren zelf ter hand neemt, vergt het forse investeringen (overheidsgeld en -tijd) om een serieuze drempel op te werpen die tegelijkertijd voldoende precies is om niet in strijd te komen met eisen van proportionaliteit die aan een maatregel kunnen worden gesteld. Uit de schouw van de blacklist blijkt verder dat de inhoud en de wijze van samenstelling van de blacklist van het KLPD een aantal onvolkomenheden bevat. Dit heeft betrekking op het vijfde deelproces, waarin gezorgd moet worden dat de gestelde normen daadwerkelijk worden nageleefd. De lijst heeft betrekking op circa honderd websites, terwijl de totale omvang van kinderpornosites die vallen binnen de reikwijdte van art. 240b Sr hiervan vermoedelijk een veelvoud is. Bovendien bevat de lijst websites die (inmiddels) niet meer bestaan of die (inmiddels) geen kinderporno meer bevatten. Ook komen sites op de lijst voor die in Nederland worden gehost en wordt een belangrijk deel van de vermelde sites gehost in landen waarmee Nederland een rechtshulpverdrag heeft (vooral de VS). Het onderhoud van de lijst is onvoldoende frequent. De vereiste tijdsinvestering voor het actualiseren van een lijst van deze (bescheiden) omvang vormt, gezien de (opsporings)taak van het KLPD, al een onevenredig grote aanslag op de beschikbare tijd van de onderzoekers.

Ten slotte bestaat er juridisch gezien, indien de overheid internet filtert, een spanningsveld met de in de grondrechten van burgers verankerde vrijheid van menings-

19 Theoretisch maar niet reëel is de optie dat men alle items op de blokkeerlijst voortdurend door deskundigen op hun juistheid laat controleren.

20 Zie bijvoorbeeld de zogenoemde kerntakenbrief van 15 juli 2004 (TK 2003-2004, 29628, nr. 4) en het *Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en Christen Unie* (2007).

uiting en de vrijheid van informatievergaring. Filteren betekent immers een inmenging in het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting en informatievergaring (art. 7 Grondwet en art. 10 EVRM). Getoetst aan het laatste artikel is de bestrijding van kinderporno een van de legitieme belangen die een dergelijke inmenging rechtvaardigt, mits sprake is van een formeel-wettelijke grondslag en de inmenging als noodzakelijk in een democratische samenleving kan worden beschouwd (*pressing social need*) en proportioneel is. Doordat de wettelijke inbedding ontbreekt, beschikt de Nederlandse politie niet over de bevoegdheid tot het filteren en blokkeren van kinderpornografie op internet.

3 Filteren in Nederland: hoe nu verder?

In de inleiding van dit artikel schetsten we reeds een beeld van de levendige politiek-maatschappelijke discussie die gevoerd wordt over de verspreiding van kinderpornografie op internet. De huidige regering heeft een daad willen stellen in de bestrijding van kinderporno en heeft daarmee gehoor gegeven aan de morele verontwaardiging in de samenleving. Het filteren en blokkeren van informatie op internet lijkt op het eerste gezicht een effectieve manier om de verspreiding van kinderpornografisch materiaal tegen te gaan, maar de praktijk wijst anders uit. In dit deel van het artikel gaan we in op het laatste deelproces zoals opgesteld door Hoogerwerf (2008), de beleidsbeëindiging.

De reactie van de minister van Justitie op onderhavig onderzoek²¹ is dat 'wat niet verandert, [is] het uitgangspunt dat kinderen moeten worden beschermd tegen deze vreselijke vorm van misbruik.' Om dat te bereiken blijft volgens de minister opsporing cruciaal. Wat ook niet verandert, 'is het stimuleren van de internationale samenwerking op dit terrein.' Daarnaast moet 'de toegang tot websites met kinderpornografisch materiaal worden geblokkeerd.' Wat hierbij wel verandert 'is de rol van de politie en overheid in dezen. De taak die nu door het KLPD wordt uitgevoerd, het bijhouden van een zwarte lijst, zal worden beëindigd, nadat de activiteiten worden uitgevoerd door de ISP's.' Het is volgens de minister ondenkbaar dat Nederland stopt met het filteren en blokkeren van kinderporno op het internet. De overheid moet daarin een stimulerende en faciliterende rol hebben. De minister concludeert naar aanleiding van overleg met de vertegenwoordigers van een aantal ISP's, dat de ISP's een verantwoordelijkheid hebben in het voorkomen van de verspreiding hiervan. Daarom zullen de ISP's de techniek van het ontdekken van kinderporno en het bijhouden van de blacklist proberen te verfijnen en die gebruiken voor het ontwikkelen van kinderpornofilters. Zij zullen voor de ontwikkeling van dat project gebruik maken van de mogelijkheden die <ECP.nl> biedt. De belangrijkste beleidswijziging is dat het KLPD en dus de overheid niet langer zelf websites blokkeren. Uit de reactie van de minister kan verder worden opgemaakt dat het beleid ten aanzien van websites met kinderporno drie sporen heeft: (1) opsporing, (2) het stimuleren van internationale samenwerking en (3) het blokkeren van kinderpornografische websites. De beleidswijziging op het gebied van het blokkeren van web-

21 *Kamerstukken II 2007-2008, 28684 en 31200 VI, nr. 166.*

sites (spoor 3), is van invloed op het eerste spoor, de opsporing. Indien providers kinderporno actief blokkeren, zullen politie en justitie zich meer kunnen concentreren op de opsporing en vervolging van producenten en verspreiders van kinderporno.

Een tweede gevolg van het onderzoek is dat de minister stelt dat 'elke serieuze poging om de verspreiding van kinderpornografie via het internet tegen te gaan internationaal gecoördineerd [zal] moeten worden. De Nederlandse politie zal in het verband van Europol en Interpol [...] aandacht vragen voor landen waar onvoldoende wordt opgetreden tegen kinderporno. Nederland zal in het verband van de Europese Unie pleiten voor het opvoeren van de politieke druk op landen buiten de Unie waarvan is gebleken dat er veel van de sites worden gehost. Het doel van de druk is ervoor te zorgen dat die landen handhavend zullen optreden.'²² Dit tweede gevolg lijkt op het eerste gezicht plausibel; politieke druk kan er immers voor zorgen dat landen waar kinderpornografische websites worden gehost dergelijke websites op verzoek van Nederland verwijderen. Uit de schouw van de blacklist blijkt echter dat websites die door het KLPD op de blacklist zijn gezet met name in Amerika en in enkele Europese landen worden gehost. De politieke druk zal zich daarom in eerste plaats moeten richten op Amerika en Europese landen. Indien deze landen al geen overeenstemming kunnen bereiken over het verwijderen van kinderpornografische sites lijkt de samenwerking met landen buiten de Europese Unie nog ver weg.

Literatuur

- Bijnen, E.J. (1980) Steekproeven. In: J.H.G. Segers & J.A.P. Hagenaars (red.), *Sociologische onderzoeksmethoden. Deel II: technieken van causale analyse*. Assen: Van Gorcum, 93-118.
- Carnes, P.J. (2003) The anatomy of arousal: Three Internet portals. *Sexual and Relationship Therapy*, 18, 309-328.
- Deibert, R.J., J.G. Palfrey, R. Rohozinski & J. Zittrain (2008) *Access Denied; The Practice and Policy of Global Internet Filtering*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Deming, W.E. (1993) *The new economics: for industry, government and education*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Galbreath, N.W., F.S. Berlin & D. Sawyer (2002) Paraphilias and the Internet. In: A. Cooper (eds.), *Sex and the Internet: A guidebook for clinicians*. New York: Brunner-Routledge.
- Gestel, B van (2006) Lokale media en politiek over cameratoezicht: een case studie. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 5(4), 34-52.
- Geul, A. (2005) *Beleidsconstructie, coproductie en communicatie. Zes beproefde methodieken van beleidsontwikkeling*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Hoogerwerf, A. (2008) Beleid, processen en effecten. In: A. Hoogerwerf en M. Herweijer (eds.), *Overheidsbeleid. Een inleiding in de beleidswetenschap*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Hoppe, R., M. Jeliaskova, H. van de Graaf & J. Grin (2004) *Beleidsnota's die (door)werken. Handleiding voor geslaagde beleidsvoorbereiding*. Bussum: Coutinho.
- Hunter, P. (2004) BT's Bold pioneering child porn blocks wins plaudits amid Internet censorship concerns. *Computer Fraud & Security*, 2004(9), 4-5.
- IT- og Telestyrelsen (2006) *Status for europæiske initiativer til bekæmpelse af børneporno på internettet*. København: Ministeriet for Videnskab Teknologi og Udvikling.

22 *Kamerstukken II 2007-2008, 28684 en 31200 VI, nr. 166, p. 4.*

- Leukfeldt, E.R., M.M.L. Domenie & W.Ph. Stol (in druk) *Cybercrime in Nederland 2009*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Mazmanian, D.A. & P.A. Sabatier (1980) A Multivariate Model of Public Policy-making. *American Journal of Political Science*, 24, 439-468.
- ONI (OpenNet Initiative) (2004) *Internet Filtering in Saudi Arabia in 2004*. <<http://open-net.net>>, voor het laatst geraadpleegd op 25-10-2008.
- ONI (OpenNet Initiative) (2005a) *Internet Filtering in Iran in 2004-2005*. <<http://open-net.net>>, voor het laatst geraadpleegd op 25-10-2008.
- ONI (OpenNet Initiative) (2005b) *Internet Filtering in China in 2004-2005*. <<http://open-net.net>>, voor het laatst geraadpleegd op 25-10-2008.
- Oosterink, M. & E.J. van Eijk (2006) *Opsporing kinderpornografie op internet. Een status-overzicht*. Nederlands Forensisch Instituut.
- Quayle, E. & M. Taylor (2001) Child seduction and self-representation on the Internet. *CyberPsychology and Behavior*, 4, 597-608.
- Russell, D.E.H. & N.J. Purcell (2006) Exposure to pornography as a cause of child sexual victimization. In: N. Dowd, D.G. Singer en R.F. Wilson (eds.) *Handbook of children, culture, and violence*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Shewhart, W.A. (1939) *Statistical Method from the Viewpoint of Quality Control*. New York: Dover.
- Stol, W. Ph. & R.J. van Treeck (1999) *Criminaliteit in cyberspace; een praktijkonderzoek naar aard, ernst en aanpak in Nederland*. Den Haag: Elsevier.
- Stol, W.Ph. (2004) Trends in cybercrime. *Justitiële Verkenningen*, 30(8), 76-94.
- Stol, W.Ph., N. Kop & A. Koppenol (2005) *Eén spoor is geen spoor*. Den Haag: Elsevier.
- Stol, W.Ph., H.W.K. Kaspersen, J. Kerstens, E.R. Leukfeldt & A.R. Lodder (2008a) *Filteren van kinderporno op internet. Een verkenning van technieken en reguleringen in binnen- en buitenland*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Stol, W.Ph., H.W.K. Kaspersen, J. Kerstens, E.R. Leukfeldt & A.R. Lodder (2008b) Internet-criminaliteit: kinderpornografie in meervoudig perspectief. *Ars Aequi* 57, 07/08, 531-540.
- Telenor Norge (2004) *Telenor and KRIPOS introduce Internet child pornography filter*. Telenor Press Release, 21-9-2004.
- Wolak, J., D. Finkelhor & K.J. Mitchell (2008) Online 'Predators' and Their Victims. Myths, Realities, and Implications for Prevention and Treatment. *American Psychologist*, 63(2), 111-128.